

Osmanlı'da *Tavâliu'l-Envâr* Literatürü

Vezir HARMAN*

“*Tavâliu'l-Envâr*” kelâm ilminde telif edilmiş en güzel muhtasar eserdir. (Tâceddin Sübkî) ¹

Osmanlı'da kelâm ilmi geleneğinde önemli bir yere sahip olan eserlerden biri Kâdî Beyzâvî'nin felsefî kelâma dair kaleme aldığı “*Tavâliu'l-Envâr*” adlı eseridir. Beyzâvî'nin asıl adı Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Şîrâzî el-Beyzâvî'dir. Şâfiî fakîhi olan Beyzâvî, Meşşâî geleneğe mensup Eş'arî kelâmcısıdır. Şîraz kâdılkudâtlığı yaptığı için “kâdî” ve “kâdî'l-kudât” diye de tanınır. Şîraz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya geldi. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 100 yıl yaşadığını bildiren rivayet doğru kabul edilirse hicrî 585 (1189) yılı civarında doğduğu söylenebilir.

Çocukluğu Beyzâ'da geçti. Babasının, Fars atabeği Ebû Bekir b. Sa'd tarafından başşehir kâdî'l-kudâtlığına tayin edilmesinden sonra ailesiyle birlikte Şîraz'a gitti ve hayatının çoğunu burada geçirdi. Fars emîrinin Moğollar'la iyi geçinmesinin bir sonucu olarak Moğol istilâsından kurtulmuş bulunan ve bu sebeple de istilâdan kaçan komşu ülkelerin âlimlerine sığınak teşkil eden Şîraz'da geniş bir ilmî çevre buldu. Babasından icâzet aldıktan sonra herhangi bir ilmî seyahate gerek kalmadan kendi memleketindeki Ehl-i sünnet âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etti. Güçlü bir münazara kabiliyetine sahip olan Beyzâvî, Şîî usulcülerden İbn Mutahhar Hillî (v. 726/1325) ile münazaralarda bulunarak üstünlüğünü kabul ettirdi. Nasîruddin Tûsî (v. 672/1274) ile aynı asırda yaşasa da görüştükları sabit değildir. Kâdî Beyzâvî 685 (1286) yılında Tebrîz'de vefat etmiştir.²

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 Takıyyuddin İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Hafız Abdülalîm Hân, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1407, c. 1, s. 173.

2 Tâceddin Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdulfettah Muhammed, Hicrun li't-Tibâ'a ven-Neşr, 1413, c. 8, s. 157, 158; Hayruddin b. ♦

İlk ilim tahsilini babasından alan Beyzâvî, *Gâyetu'l-Kusvâ* adlı eserinde babasından başlayarak Gazzâlî, (v. 505/1111) Cüveynî (v. 478/1085) ve İmam Şâfiî'nin (v. 204/820) de bulunduğu Hz. Peygamber'e kadar ulaşan ulema zincirini sayarak bağlı olduğu ilmî silsileyi zikretmiştir.³ Eş'arî geleneğe bağlı olan Beyzâvî, tasavvuf alanında Şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütehtâî'den etkilenmiştir. Hatta "*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*" adlı tefsirini şeyhi Kütehtâî'nin işaretleri ile yazmıştır. "*Azerbeycan Şeyhi*" olarak bilinen Kâdî Beyzâvî'ye nispet edilen bir tarikat da vardır. Vefat edince şeyhinin kabrinin yanına defnedilmiştir.⁴

Beyzâvî birçok âlimin yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Zaten yazdığı eserler de bu amaca yönelikti. Yetiştirdiği talebeler arasında Adududdin el-İcî'nin (v. 756/1355) hocası olan Zeynuddin Henekî,⁵ *Keşşâftaki* bazı meselelerle ilgili Adududdin el-İcî ile yazışmaları olan Fahreddin el-Câreberdî (v. 746/1345),⁶ Şeyh Kemaluddin Ömer b. İlyas Merâğî (v. 732/1332),⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail ez-Zencânî Şâfiî (v. 721/1321)⁸ gibi âlimler bulunmaktadır. Ayrıca *Tavâliu'l-Envâr*'ı şerh eden Mahmûd İsfahânî'nin babası Şeyh Abdurrahman b. Ahmed İsfahânî de Beyzâvî'nin talebelerindendir.⁹

İslam ilim geleneğinin günümüze aktarılmasında en çok katkısı olanlardan biri de Osmanlı Devleti'dir. 699 (1299) yılında kurulan ve 1341 (1922) yılında siyasi olarak sona eren Osmanlı, şerh ve haşiye kültürü sayesinde sahip olduğu bilimsel ve kültürel mirası aktarırken geliştirmeye, anlaşılır kılmaya ve uzlaşturmaya çalışmıştır. Mesela bu sayede Mutezilî bir âlim olmasına rağmen Zemahşerî'nin *Keşşâftı*, Mâtürîdî bir âlim Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (v. 710/1310) ve Eş'arî âlim Kâdî Beyzâvî'nin tetkikiyle medreselerde okutulabilmiştir.

Beyzâvî tefsirini yazarken Zemahşerî'nin i'tizâlî görüşlerini ayıklamış, Râgıb el-İsfahânî'nin (v. 505/1108) ve Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1108) tefsirlerinden

Mahmûd Ziriklî Dimaşkı, *A'lâm*, Dâru'l-İlm ilmi'l-Meleyin, 2002, c. 4, s. 110; Cornelius Van Dyck, *İktifâu'l-Kunu' bimâ huve Matbu' Eşheru't-Teâlîfi'l-Arabîyye fi'l-Matâbii'ş-Şarkîyye vel-Çarbîyye*, tashih ve ziyade: Muhammed Ali Bablavî, Mısır: Matbaatu't-Telif, 1313/1896, s. 167; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, 1992, c. 6, s. 100.

3 Beyzâvî, *Gâyetu'l-Kusvâ fi Deriyeti'l-Fetvâ*, thk. Ali Muhyuddin el-Karadâğî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008, c. 1, s. 220-227; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, 1992, c. 6, s. 100.

4 İbn Kâdî Sühbe (851/1447), *Tabakâtu'ş-Şâfiyye*, c.1, s. 172, 173; Kâtip Çelebi Mustafa b. Mustafa, *Keşfu'z-Zunûn 'en Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1941, c. 1, s. 186; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, 1992, c. 6, s. 101.

5 Tâcuddin Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, c. 10, s. 46.

6 Tâcuddin Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, c. 9, s. 8; c. 10, s. 46-49.

7 İbn Hacer Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mietî's-Semine*, thk. Muhammed Abdulmu İd Dân, Hindistan: Meclisu Dâireti Haydarabad, 1392/1972, c. 4, s. 184.

8 Bahâüddin Cündî, *es-Sulûk fi Tabakâti'l-Ulemâ vel-Mulûk*, thk. Muhammed b. Ali, San'â: Mektebetu'l-İrşâd, 1995, c. 2, s. 436.

9 Ali Muhyuddin el-Karadâğî, "Mukaddime", *Gâyetu'l-Kusvâ fi Deriyeti'l-Fetvâ li Beydavi*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008, c. 1, s. 220

de istifade etmiştir.¹⁰ Ayrıca Osmanlının Mâtürîdî olan Ömer Nesefî'nin *Akaid* metnini muhakkik bir Eş'arî olan Teftâzânî'nin¹¹ şerhiyle okutması; Şîî bir kelâm metni olan Nasîruddin et-Tûsî'nin *Tecrid'ini*, Eş'arî bir âlim olan Mahmûd el-İsfahânî'nin şerhi ve Hanefî-Eş'arî olan Cürçânî'nin hâşiyesi ile medreselerde okutması Osmanlı'nın ilmi anlayışının en tipik örnekleridir. Beyzâvî'nin felsefî kelâma dair yazdığı *Tavâliu'l-Envâr*, bunun üzerine Şemseddin el-İsfahânî'nin *Metâliu'l-Enzâr* adıyla yazdığı şerh ve Cürçânî'nin hâşiyesi ile birlikte Osmanlı medreselerinde okutulan temel eserlerdendir.¹² Ancak XVIII. yüzyılda hazırlanan ve bugün Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan kelâm eğitimine dair bir raporda, medreselerde kelâm öğrenimi üç bölümde yapılmakta olup, okutulan kitaplar arasından "*Tavâliu'l-Envâr*" çıkarılmıştır.¹³

I. *Tavâliu'l-Envâr*'ın İçeriği

Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer el-Kâdî el-Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr min Matâlii'l-Enzâr*¹⁴ adlı kitabı, felsefî kelâmın önemli eserlerindedir. Tâceddin Sübkî'ye (v. 771/1370) göre kelâm ilminde telif edilmiş en güzel muhtasar eserdir.¹⁵ *Tavâliu'l-Envâr*'ın yarısından çoğu felsefî bahis olarak kabul edilen vesâilden oluşmaktadır. Beyzâvî, eserinde itikadî ve kelâmî meselelerden oluşan mesâilden ise kısaca bahsetmektedir. Râzî ve Âmidî'nin eserlerinde ayrıntılı bir şekilde anlatılan konular özetlenerek ilim ehlinin istifadesine sunulmuştur. Meseleleri özetlerken kullandığı dilden dolayı üzerine birçok şerh yazma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Râzî ve Âmidî'nin felsefî kelâmından etkilenen Beyzâvî, kendisinden sonra yaşayan Teftâzânî ve Cürçânî'yi de etkilemiştir. Beyzâvî'nin talebelerinden Zeynuddin el-Henekî, *el-Mevakıf* yazarı Adududdin el-İci'nin hocasıdır. Teftâzânî de Adududdin el-İci'nin talebesidir.¹⁶

10 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 186.

11 Teftâzânî'nin Eş'arî veya Mâtürîdî olması konusunda ihtilaf olsa da eserlerinden hareketle Eş'arî geleneğinin etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak muhakkik bir âlim olması sebebiyle mezhebini taklit etmekten ziyade Fahreddin er-Râzî ve Seyfeddin Âmidî gibi âlimlerin yolunu takip etmiş ve farklı görüşleri de tahkik etmiştir. Bazı konularda Eşarilerin bazı konularda ise Mâtürîdîlerin görüşünü savunmuştur.

12 Süleyman Uludağ, *Kelâm ilmi ve İslam Akaidi Şerhu'l-Akaid Girişi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 30; M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]*, 1980, sy. 4, s. 274.

13 Yazıcıoğlu, a.g.m., s. 273, 274. Vezir Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", *Kelâm Araştırmaları*, 13: 1 (2015), s. 175-177.

14 Bazı kaynaklarda Ali b. Abdullah Bosnevî'nin (v. 1057/1647) *Tavâliu'l-Envâr min Matâlii'l-Enzâr fi ilmi Kelâm* adıyla bir eser yazdığı kaydedilmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetu'l-Ârifin Esmâul-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, tsz., c. 1, s. 757.

15 İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. 1, s. 173.

16 İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c. 3, s. 28.

Tavâliu'l-Envâr, bir mukaddime ve üç bölümden meydana gelmektedir. Mukaddime 23 sayfadır.¹⁷ Mantık ilminin özetinin sunulduğu mukaddime, dört fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda “mebâdî” denilen tasavvur, tasdik ve nazarın tanımını gibi temel ilkelerden, ikinci fasılda ise tarif ve çeşitlerinden bahsedilmiştir. Üçüncü fasılda “hüccet” başlığı altında kıyas ve istikrâ yöntemleri yanında aklı, naklî, katî ve zannî delil türlerine, dördüncü fasılda ise akıl yürütme (nazar) ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.¹⁸

Birinci bölüm “mümkinât” başlığını taşımaktadır. 90 sayfadan oluşan bu kısım üç bâba ayrılmıştır. Birinci bâb, “el-umûru'l-küllüyye” adını alır. Altı fasıldan oluşan bu bölümün birinci faslı malûmatın kısımları, ikinci faslı vücûd ve adem, üçüncü faslı mahiyet, dördüncü faslı vücûb, imkân, kıdem ve hudus kavramlarına, beşinci faslı vahdet ve kesret konularına, altıncı faslı ise illet-ma'lûl bahislerine ayrılmıştır. İkinci bâb “arazlar”ı, üçüncü bâb ise “cevherler”i konu edinmektedir.¹⁹

Eserin ikinci bölümü “ilâhiyyât” konusunu ihtiva etmektedir. Toplam 43 sayfadan oluşan bu kısım Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri olmak üzere üç bâbtan oluşmaktadır. Birinci bâbta vâcibu'l-vücûd'un varlığının aklı delilleri, Allah'ın zatının cisimden ve cihetten münezzehe olduğu üzerinde durulmakta, ittihat ve hulul inancı reddedilip tevhid inancı savunulmaktadır. İkinci bâbda subût sıfatlar ve ru'yetullahın aklen mümkün olduğu anlatılmakta, üçüncü bâbta ise Allah'ın fiilleriyle ilgili yedi mesele incelenmektedir. Bu bâbın ilk meselesi kulların tüm fiillerinin Allah tarafından yaratılmasına, ikinci mesele hayır ya da şer, meydana gelen her şeyin Allah'ın iradesi ile meydana geldiğine, üçüncü mesele hüsün-kubuh problemine, dördüncü mesele vücûb alellâhın nefyine, beşinci mesele ilâhî fiillerin ta'liline, altıncı mesele ise teklif konusuna ayrılmıştır.²⁰

Tavâli'in üçüncü bölümü “nübüvvet” konusuna yer vermektedir. 38 sayfadan oluşan bu bölüm üç bâbdan meydana gelmektedir. Birinci bâbda nübüvvet dair altı konu ele alınmıştır. Bunlardan ilki insanın nebiye ihtiyacını, ikincisi mucizenin imkânını, üçüncüsü Hz Muhammed'in nübüvvetini ve delillerini, dördüncüsü enbiyânın ismetini, beşincisi enbiyânın meleklerden faziletli olmasını, altıncısı kerameti incelemektedir. Üçüncü bölümün ikinci bâbı âhiret ile ilgili haşr ve ceza ya dair sekiz sem'î konuya ayrılmıştır. Bunlardan ilki ma'dûmun îadesi, ikincisi cismânî haşir, üçüncüsü cennet ve ceheennem, dördüncüsü sevap ve ceza, beşincisi büyük günah işleyenlerin affı ve şefaât, altıncısı kabir azabının ispatı, yedincisi

17 *Tavâliu'l-Envâr* ile ilgili bilgiler (thk. Abbas Süleyman, Beyrut: Dâru'l-Cil ve Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1411/1991) baskısı esas alınarak verilecektir.

18 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr min Matâlii'l-Enzâr*, thk. Abbas Süleyman, Beyrut: Dâru'l-Cil ve Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1411/1991, s. 51-74; Yusuf Şevki Yavuz, “Tavâliu'l-Envâr”, *DİA*, 2011, c. 40, s. 180.

19 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 75-164; Yavuz, a.g.m., s. 180.

20 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 165-208; Yavuz, a.g.m., s. 181.

sırat, mîzan, amel defterleri, cennet ve cehennem ahvalı, sekizincisi iman-amel ilişkisi ve şer'î isimlerdir. Bu bölümün son bâbı imâmete ayrılmıştır.²¹

II. *Tavâlî*'in Kelâm Tarihindeki Yeri ve Etkileri

Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*'ın tasnifinde Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye fi ilmi'l-İlahiyyât ve't-Tabi'iyye* ve *Nihâyetü'l-Ukûl* adlı kelâm eserlerinden etkilenmiştir. Zira *Tavâlî*'in nübüvvetin ispatına kadar olan kısmı *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye*'ye, nübüvvetten sonraki kısmı ise *Nihâyetü'l-Ukûl*'ün konularının sıralanışına büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. *Mebâhisü'l-Meşrikiyye*, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “umûr-i âmme”den bahsetmekte olup 135 sayfa ve beş bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâb vücûd, ikinci bâb mâhiyet, üçüncü bâb vahdet ve kesret, dördüncü bâb vücûb, imkân ve muhâl, beşinci bâb kıdem ve hudûs konularına değinmektedir. İkinci bölümde “cevher ve araz” a dair hükümler ele alınmakta olup 1005 sayfadır. Üçüncü bölüm ise “ilahiyat” konusuna ayrılmış olup 75 sayfadır ve dört bâbdan oluşmaktadır. Birinci bâb vâcibu'l-vücûdun ispatına ve birliğine, ikinci bâb Allah'ın sıfatlarına, üçüncü bâb Allah'ın fiillerine değinmektedir. Dördüncü bâb nübüvvet ve gerekliliği konusu ile tamamlanmaktadır.²² Nübüvvetin ispatından sonraki konular *el-Mebâhis*'te işlenmemiştir. *Nihâyetü'l-Ukûl* da ise mantık konuları, umûr-i âmme, cevher ve araz konuları müstakil olarak sunulmamıştır. Nübüvvetle dair konular ve me'âd konuları *Nihâyetü'l-Ukûl* dan özetlenerek işlenmiştir. Ancak meselelerin işleniş sırası biraz değiştirilerek ele alınmıştır. Üçüncü cildin 160 sayfasında nübüvvet konusu on altıncı asıl olarak işlenmekte olup Hz Muhammed'in nübüvvetinin ispatı, Kur'ân'ın mucize oluşu ve keramet meseleleri ele alınmıştır. Dördüncü cildin tamamı olan 570 sayfada ise me'âda dair konular ile esmâ-sıfat ve imâmet konuları ele alınmıştır.²³

21 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 208-247. Yavuz, a.g.m., s. 181. Beyzâvî'nin *Misbâhu'l-Ervâh fi Usûli'd-din* eseri *Tavâliu'l-Envâr*'ın muhtasarı gibidir. İfadeler biraz daha formüle edilmiştir. Bir mukaddime ve üç bölümden meydana gelmektedir. Mantık ilminin özeti sunulduğu mukaddime, tasavvurat ve tasdikata ayrılmıştır. 35 sayfadır. Birinci bölüm “mümkünat” 60 sayfadır. İkinci bölüm “ulûhiyet” 27 sayfadır. Üçüncü bölüm “nübüvvet” 24 sayfadır. Beyzâvî, *Misbâhu'l-Ervâh fi Usûli'd-din*, thk. Said Fûde, Umman: Dâru-Râzî, 1428/2007.

22 Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye fi ilmi'l-İlahiyyât ve't-Tabi'iyye*, thk. Muhammed Mutasımbillah Bağdâdî, 2000. Fahreddin er-Râzî'nin mantık ve hikmeti esas alan felsefî kelâm eserleri, Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr*'ı gibi Siraceddin Urmevî'nin (v. 682/1283) *Matâliu'l-Envâr fi'l-Mantuk ve'l-Hikme* adlı eserini de etkilemiş gözükmektedir. Her iki eser de medreselerde en çok tercih edilen temel eserlerden olmuş ve üzerlerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. *Matâliu'l-Envâr* iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “mantık” konusuna ayrılmıştır. İkinci bölüm dört başlıktan meydana gelmektedir. Birinci başlık “umur-i amme”, ikinci başlık “cevher”, üçüncü başlık “araz”, dördüncü başlık ise “ilâhiyât”tır. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1715.

23 Fahreddin Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Usûl*, thk. Said Fûde, Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 1436/2015, c. 3, s. 343-560.

Bezvâvî'nin *Tavâli* adlı eseri aynı zamanda Seyfeddin Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-din* adlı kitabının içerik sıralamasını kısmen değiştirirse de bu eserden de etkilenmiş gözükmektedir. Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr*'ı sekiz bölümden oluşmaktadır. 1. İlim ve kısımları; 2. Nazarın yani akıl yürütmenin tanımı, kısımları ve ona bağlı olan meseleler; 3. Nazarî bilgilere ulaştırıcı yollar; 4. Malumun kısımları: Mevcûd olan, ma'dûm olan, mevcûd ve ma'dûm olmayan; 5. Nübüvvet; 6. Me'âd ve me'âda taalluk eden semîyyat, mükâfat ve ceza hükümleri; 7. İsimler ve hükümler; 8. İmâmet ve emri bil-maruf ve nehyi anil-münkeri ifa etmesi gerekenler.²⁴ İlk üç bölüm 140 sayfadan oluşup *Tavâli*'de mukaddime olarak sunulmuştur. Dördüncü bölüm olan "malûmât"ta önce 1050 sayfada vacip varlık olarak ilahiyat konusu, daha sonra da 460 sayfada mümkün varlık olarak cevher-araz, umûr-i âmme ve illet konusu işlenmiştir. *Tavâli*'de bunların yeri değiştirilerek birinci ve ikinci bölüm olarak sunulmuştur. Nübüvvet ve ona bağlı konular ise 700 sayfada işlenmiştir.

Mümkün âlemi, vacip varlık olarak ilahiyat konusunun önüne alması ve ele alınan felsefî konulara daha fazla yer verilmesi itibariyle *Tavâliu'l-Envâr*'dan etkilenen eserler el-İcî'nin *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*'i²⁵, Teftazânî'nin *el-Mekâsîd fî İlmi'l-Kelâm*'i ve Taşkôprîzâde'nin *el-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm*'ıdır. Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-Ukûl ve'l-Enzâr*'ının ve *Muhassal*'ının, Seyfeddin Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr*'ının memzuc bir özeti olarak hazırlanan Adududdin el-İcî'nin *Mevâkıf*ı, *Tavâliu'l-Envâr*'ın işleyiş tarzından ve konu sıralamasından etkilenmiştir.²⁶ Dolayısıyla Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*ı da benzer bir özellik arz etmektedir. Ahmed b. Mustafa Taşkôprîzâde (v. 968/1561) Kadı Bezvâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr*'daki sisteme göre düzenlenen *el-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm* adlı eser, genellikle Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin Âmidî, Seyyid Şerif Cürçânî gibi Eş'arî alimlerinden yapılmış iktibaslardan oluşmuş; eserin ulûhiyet, nübüvvet ve semîyyât bölümleri üzerine

24 Ali b. Ebi Ali Seyfuddin Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004, 1/68, s. 69.

25 *Şerhu'l-Makâsîd*, altı maksattan oluşmaktadır. Birinci maksâd, kelâm ilminin tanımı, ilim, nazar ve istidlal gibi konuların ele alındığı "mebâdi"dir ve 107 sayfadır. İkinci maksad, vücud-adem, mahiyet gibi konuların ele alındığı "umuru âmme"dir ve 242 sayfadır. Üçüncü maksad "araz"tır ve 225 sayfadır. Dördüncü maksad "cevher"dir ve 271 sayfadır. Beşinci maksad Allah'ın zatının ispatı, tenzihî, subutî ve fiilî sıfatları, ruyetullah gibi konuların ele alındığı "ilahiyat"tır ve 260 sayfadır. Altıncı maksad nübüvvet, me'âd, esma ve hükümleri ve imâmet gibi konuların ele alındığı "semîyyat"tır ve 378 sayfadır. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001, c. 1, s. 27-134, 135-377; c. 2, s. 7-232, 233-504; c. 3, s. 7-266, 267-545.

26 Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkıf", *DİA*, c. 29, s. 422. *Mevâkıf*, altı mevkıftan oluşmaktadır. Birinci mevkıfta kelâm ilminin tanımı ve çeşitleri, nazar ve istidlalin türleri ve şartları üzerinde durulur. İkinci mevkıf bir mukaddime ve 5 bâbdan oluşur. Mukaddimedede malumatın kısımları ardından "umûr-u amme" konuları olan vücûd-adem, mahiyet, akli hükümlerden vücûd, imkân ve muhâl, vahdet-kesret, illet-malul işlenir. Üçüncü mevkıfta arazlardan, dördüncü mevkıfta ise cevherlerden bahsedilir. Beşinci mevkıf ilahiyat, altıncı mevkıf nübüvvet, me'âd, esmâ ve ahkâm ile imâmetten oluşan semîyyattır. Bkz. Adududdin el-İcî, *Mevâkıf*, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, tsz, s. 7-40, 41-95, 96-181, 182-265, 266-336, 337-430.

Mehmet Emin Yağcı, “Taşköprüzade Ahmet Efendi'nin el-Meâlim Adlı Eseri” adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁷

İbn Haldun'a (v. 808/1406) göre, Gazzâlî'nin ve Fahreddin er-Râzî'nin eserlerinde kelâmî ve felsefî meseleler birbirine karıştırılmamışken, Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr*'ında ve ondan sonra gelen Acem âlimlerinin eserlerinde kelâmî ve felsefî meseleler birbirinden ayırt edilmeyecek şekilde iç içe girmiştir. Bu sebeple başlangıç itibarıyla kelâm ilmini öğrenmek için *Tavâli* tarzı kitaplardan istifade edilemez. Ancak bu tür eserler ileri aşamada farklı görüşleri ve delilleri öğrenmek açısından faydalıdır.²⁸

Hanefî ve Mâtürîdî olan Saçaklızâde, selefî bir tavır olarak, nazarî yöntemde İslâmî kabul ettiği mantık ve münâzara haricindeki Meşşâî yorumlara şiddetle karşı çıktı. Bu çerçevede *Tertibu'l-Ulûm*'da ilimleri felsefe ile ilişkilerini dikkate alarak tasnif etti. Beyzâvî'nin *Tavâli* adlı kelâm kitabını gözden geçirerek yeniden kaleme aldı ve “felsefî fikirlerle karışık” bularak eleştirdi. Eleştirisinin şiddetini giderek artıran Saçaklızâde, Beyzâvî'nin medrese ders kitabı olan tefsirini ve kelâm kitabını felsefî görüşleri kimi yerde eleştirmeden kitabına aldığı için tenkit etti.²⁹ Ayrıca Saçaklızâde'ye göre Kâdî Beyzâvî, İslâm filozoflarını tekfir etmediği için Ehl-i sünnetin icmâ ettiği bazı meseleleri “Müslümanların çoğunun görüşü”³⁰ olarak aktarmıştır. Bundan dolayı Saçaklızâde, *Desisetü'l-Beyzâvî* adlı Arapça bir eser yazarak Beyzâvî'nin tefsirinde ve *Tavâli*'de eleştirmeden aktardığı felsefî görüşleri tenkit etmiştir. Eleştirilerini yaparken görüşlerini desteklemek için Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inden ve Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ından sık sık alıntılar yapmıştır.³¹

Saçaklızâde'nin Beyzâvî'yi eleştirdiği meselelerden biri de melekût âlemi ve meleklerin mahiyetine dair felsefî görüşlerdir. Beyzâvî, felsefecilerin savunduğu “en üst tabakadaki meleklerin bilgisinde artma olmadığına” dair iddialarını deliliyle birlikte aktarmış ve açıkça reddetmemiştir.³² Ayrıca felsefecilerin melekleri

27 Yusuf Şevki Yavuz, “Taşköprüzade Ahmed Efendi”, *DİA*, 2011, c. 40, s. 151, 152; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116. *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, *el-Mekâsüd fî İlmi'l-Kelâm ve el-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm*'ın içerik karşılaştırması için hazırlanmış tablo için bkz. Mehmet Emin Yağcı, “Taşköprüzade Ahmet Efendi'nin el-Meâlim Adlı Eseri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 109-112.

28 İbn Haldun, *Diwânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsarahüm*, thk. Halil Şahâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988, c. 1, s. 591.

29 İhsan Fazlıoğlu, “İstanbul'dan Varlık, Var-olan ve Yokluk'a kadim bir Nazar”, <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/IstanbuldanKadimNazar.pdf>. erişim: 27.05.2015.

30 Mesela bkz. Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 146, 147.

31 Celil Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, sy. 1, s. 323, 329.

32 Beyzâvî'nin bu konudaki ifadesi şu şekildedir: “وأن علوم الملائكة وكمالهم تقبل الزيادة، والحكماء متعوا ذلك في الطبقة العليا منهم، وحملوا عليه قوله تعالى: وما بنا إلا له مقام معلوم وأن آدم أفضل من هؤلاء الملائكة لأنه أعلم منهم، والأعلم أفضل لقوله تعالى: هل ينشئ الذين يعلمون والذين لا يعلمون وأنه تعالى يعلم الأشياء قبل حدوثها. (Melekler ve onların kemalati”

akıl gibi mücerred bir cevher olarak kabul ettiklerini, kelâmcıların bu konuda farklı düşündüklerini, meleklerin ve cinlerin farklı şekillere girebilen latif cisimler olduklarını belirttikten sonra bunun nebilerin haberlerinden istinbat edildiğini söylemiştir.³³ Beyzâvî'nin bu konuda, felsefecilerin iddialarını kabul ettiğini söylemek ise mümkün değildir.

Saçaklızâde'nin Kâdî Beyzâvî'yi felsefî konulardaki alıntılarını sebebiyle eleştirilmesi haklı gözükmemektedir. Zira Saçaklızâde bu eleştirilerinde ön yargılı ve peşin hükümlü bir üslup takip etmiştir. Bununla birlikte ilme yeni başlayan birinin, usûlü'd-din'e dair bilgileri filozofların görüşlerinin bolca aktarması sebebiyle *Tavâli* tarzı kelâm eserlerinden öğrenmesi kafa karışıklığına yol açabilir. Kâdî Beyzâvî, Meşşâî ve İsrâkî felsefenin etkisiyle nassların zahirlerini muhafaza eden Ehl-i sünnet akidesini tevellere kurban etmemiştir.³⁴ Meşşâî ve İsrâkî felsefenin temel sorunu akıl yürütmeye ve keşfe dayanarak vahiy metninin zahirini değersizleştiren tevilleridir. Beyzâvî bunu iyi bildiği için felsefî kelâm anlayışı ile getirdiği teviller yanında kelâmın hatta kimi zaman selefin i'tikâdî meselelerdeki kabullerini savunmaktan geri durmamıştır. Mesela Beyzâvî cennet nimetlerinin ve cehennem azabının, sırat köprüsünün ve mîzanın hak olduğunu savunmuştur.³⁵ Mîzanın Allah'ın insanların amellerine karşılık vermesi şeklinde hükmü olduğunu söyledikten sonra, mîzanın varlığını yok saymak yerine cumhurun mîzan hakkındaki ahirette herkes tarafından görülebilecek bir dili ve iki gözü olan bir tartı şeklindeki itikatlarını savunmaktan çekinmemiştir.³⁶

III. *Tavâliu'l-Envâr*'ın Tahkîk ve Tercümesi

Kütüphanelerde birçok el yazma nüshası bulunan *Tavâliu'l-Envâr* birkaç kez basılmıştır. Kahire'de (Matbaatu'l-Müeyyed, 1123; Matbaatu'l-Hayriyye, 1339) ve

(ilimde) ziyadeyi kabul etmektedir. Felsefeciler, bunun yüksek tabakalardaki melekler hakkında söz konusu olmadığını savunarak, Allahu Teâlâ'nın "*Bizden her birimizin malum bir makamı vardır*" (Saffat 37/164) ayetini buna hamletmişlerdir. "*Bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?*" (Zümer 39/9) ayetinden dolayı daha bilgili olan daha faziletlidir. Allahu Teâlâ, eşyayı hudûsundan önce de bilmektedir.) Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 70.

33 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 147.

34 Meşşâî ve İsrâkî anlayışı kelâmdan ve tasavvuftan ayıran özellik, bilgiye ulaşmada takip ettikleri farklı metodolojilerdir. Bilgideki nihai amaç, Varlık'ın bilgisidir; bu bilgi ya akıl yürütme (nazar) ya da kalbe doğma (keşf) ile elde edilir. Nazarî yöntemde, vahiy metnini çıkış noktası olarak kabul görürse *kelâmî*, vahiy metni yerine akli esas alırsa *Meşşâî* felsefe ortaya çıkar. Benzer şekilde keşfî yöntemde, vahiy metnini çıkış noktası olarak kabul görürse *irfânî*, vahiy metni yerine kalbî esas alırsa *İsrâkî felsefe* ortaya çıkar. İhsan Fazhoğlu, "İstanbul'dan Varlık, Var-olan ve Yokluk'a kadim bir Nazar", <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/IstanbuldanKadimNazar.pdf> erişim: 27.05.2015.

35 Kâdî Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, s. 233.

36 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, tkh. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418, c. 3, s. 6.

1411 (1991) yılında Abbas Süleyman tarafından güzel bir tahkiki yapılarak Beyrut'ta (Daru'l-Cil ve Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs) basılmıştır.

Mustafâ Sıdkî Efendî (1183/1769) Kâdî Beyzâvî'nin *Tavâli'ü'l-Envâr* adlı eserini Türkçeye de çevirmişti. Mütercim Üsküp kadısı olarak tanınır. Bu tercüme 1165 (1752) yılında yapılmıştır. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde 28 Hk 3546/2 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. Baş tarafta Beyzâvî'nin Arapça önsözü, sayfa kenarlarında yer yer açıklamalar vardır. Kâmil Tiftik, "Kadı Beyzâvî'nin Tavâli'ü'l-Envâr'ının Mustafa Sıdkî'ya Ait Tercümesi" adıyla 1997 yılında hazırladığı yüksek lisans tezinde söz konusu tercümeyle Latin harflerine çevirmiştir.³⁷

İlyas Çelebi ve Mahmut Çınar tarafından güzel bir tercümesi yapılan eser Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları tarafından Arapça metni ve çevirisi ile birlikte 2014 yılında İstanbul'da basılmıştır. Tercümenin giriş kısmında Beyzâvî ve *Tavâliu'l-Envâr*'ın kelâm ilmindeki yeri ve önemi hakkında bilgi verilmiştir. Tercümede dikkat çeken önemli hususlardan birisi de kelâmî kavramların muhafaza edilerek kitabın sonunda bunlarla ilgili öz bilgilerin verilmesidir. Ayrıca notlar kısmında mütercimlerin açıklamaları tercümeyle ayrı bir değer katmıştır. Beyzâvî'nin bazı ifadelerinin Ehl-i sünnet kelâmcılarının genel görüşüyle çeliştiği vurgulanmış, mesela 32. notta Beyzâvî'nin aklı asıl, nakli fer' olarak kabul ettiği, ancak Ehl-i sünnet kelâmcılarının genel kanaatinin bunun tam tersi olduğu hatırlatılmıştır. Bazı görüşlerin kimlere ait olduğu ise beyan edilmiştir. Beyzâvî'nin kelâmcılarla ilgili bazı aktarımlarının eksik ve yanlış olduğu da vurgulanmıştır. Mesela 72. notta Beyzâvî'nin kelâmcıların filozoflarla birlikte cismin vehmen sonsuza kadar bölünebileceğini söylediklerini iddia ettiğini, lakin kelâmcıların cumhurunun cismin fiilen olduğu gibi vehmen de sonsuza kadar bölünemeyeceğini savunduklarını belirtmişlerdir.

IV. *Tavâliu'l-Envâr*'ın Şerh ve Hâşiyeleri³⁸

Bazı kaynaklarda Kâdî Beyzâvî'nin yazdığı *Misbâhu'l-Ervâh fi Usûli'd-din* adlı eserin *Tavâliu'l-Envâr*'ın şerhi olduğu belirtilmektedir.³⁹ Ancak muhtasarı dense daha doğru olur. Taşköprüzade, Beyzâvî'nin *Şerhu't-Tavâli* adıyla bir şerhi olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları sitesinde bazı *Tavâliu'l-Envâr* şerhleri hataen Kâdî Beyzâvî'nin adına nispet edilmiştir.

37 Yavuz, a.g.m., s. 181.

38 Bu çalışmada tespit ettiğimiz Türkiye'deki kütüphanelerindeki el yazma eserler T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları sitesinden istifade edilerek hazırlanmış ve oradaki arşiv numaraları esas alınmıştır. <https://www.yazmalar.gov.tr/tarama.php>, erişim: 24.05.2015. Ayrıca Melik Faysal Merkezi tarafından hazırlanan dünyada birçok kütüphanede bulunan İslâmî el yazmalarının fihrininin oluşturulduğu 125 ciltlik eserden de istifade edilmiştir.

39 Cündî, *es-Sülûk fi Tabakâti'l-Ulemâ*, c. 2, s. 436.

40 Ahmed b. Mustafa Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'âde*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, c. 2, s. 159.

Bunlar şu şekildedir. Ankara Milli Kütüphane’de Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Kütüphanesi koleksiyonunda 50 Damad 188 arşiv numaralı 812 (1410) yılında istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur. Ayrıca 50 Damad 468 arşiv numaralı bir nüsha daha mevcuttur. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi’nde 37 Hk 1577 arşiv numaralı bir nüsha mevcut olup buraya Abdülbaki Medresesi’nden gelmiştir. Zira vr.1a’da Hafız Mehmed Efendi’nin vakf kaydı vardır.

Birçok âlim *Tavâliu'l-Envâr*’a şerh yazmıştır. İlk yazılan şerhin Fergânî el-İbrî'nin (v. 743/1342) şerhi olduğu söylene de bu pek doğru gözükmemektedir. Çünkü kaynaklarda Fergânî el-İbrî'den önce yaşamış olan âlimlerin şerhlerinden bahsedilmektedir. Bu âlimler arasında İbrahim b. Ahmed b. Muhammed Mecdudî el-İcî'ye nispet edilen (yaklaşık v. 700/1300) *el-Metâli' fi Şerhi Tavâli'i'l-Envâr lil-Kâdî Beyzâvî fi ilmi Kelâm* adıyla bir eserden bahsedilmektedir.⁴¹ Ayrıca Abdussamed b. Mahmûd el-Fârûkî el-Fârâbî Bağdâdî (v. 707/1307 hayattaydı)⁴² ve Beyzâvî'nin talebesi Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail ez-Zencânî Şâfîî (v. 721/1321) bulunmaktadır.⁴³ Ancak bu âlimlerin nüshalarına henüz ulaşamadık.

Tavâliu'l-Envâr’a şerh ve hâşiye yazarlar arasında nüshaları günümüze ulaşan âlimler şunlardır:

1. Kutbuddin Şîrâzî Şâfîî (v. 710/1311), *Levâmiu'l-Envâr fi şerhi Tavâli'i'l-envâr*

Kutbuddin Mahmûd b. Mes'ûd Şîrâzî 634/1236 yılında Şiraz’da doğmuştur. Fârisî bir filozof, matematikçi ve din bilginidir. Felsefe geleneğini canlandırmaya çalışmakla meşhur olmuştur. İbn Sînâ (v. 428/1037), Sühreverdî (v. 587/1191) ve İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) üçgenini kendi felsefî şahsiyetinde mezcetmeye çalışmıştır. Şehabeddin Sühreverdî'nin müridi olup onun *Hikmetü'l-İşrâk*’ını⁴⁴ şerh etmiştir. Nasîruddin et-Tûsî'nin ders halkalarına katılıp astronomi ve felsefe dersleri aldı. Bağdat’a gidip bir süre Nizamiye medreselerinde kaldıktan sonra 670/1271 yılında Konya’ya yerleşti. Celaleddin er-Rûmî ile görüşüp Sadreddin Konevî'nin derslerine katıldı. Bir süre Mısır’da kaldıktan sonra memleketine dönüp Tebrîz’e yerleşti. Hükümdarla ilişkisini kesip bir mutasavvıf gibi yaşadı. Vasiyeti üzerine Kâdî Beyzâvî'nin yanına defnedildi.⁴⁵

41 Ziriklî, *A'lâm*, c. 1, s. 29.

42 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 5, s. 237; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 574.

43 Cündî, *es-Sulûk fi Tabakâti'l-Ulemâ*, c. 2, s. 436; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 144.

44 Sühreverdî, Şihâbüddin, *İşrâk Felsefesi (Hikmetü'l-İşrâk)*, çev. Tahir Ulaş, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

45 Tâceddin Sübkî, *Tabakâti's-Şafiiyetil-Kübrâ*, c. 10, s. 386; Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-asr ve A'vânu'n-Nasr*, thk. Ali Ebu Zeyd, Beyrut: Dâru'l-Fikrî'l-Muâsır, 1418/1998, c. 5, s. 409-411; İbn Hacer el-Askalânî, *Dürerü'l-kâmine*, c. 6, s. 100, 101; Azmi Şerbetçi, “Kutbuddin-i Şîrâzî”, *DİA*, 2002, c. 26, s. 487.

Kutbuddin Şîrâzî'ye *Levâmiu'l-Envâr fî şerhi Tavâlii'l-envâr* adıyla Kuveyt Mektebetü'l-Mahtûtât'ta (nr. 3859) bir nüsha nispet edilmiştir. Bu nüshanın aslı İrlanda Dublin şehrinde Chester Beatty Kütüphanesi'nde (nr. 5362) mevcuttur.⁴⁶ Kaynaklarda Kutbuddin Şîrâzî'nin böyle bir eser yazdığına işaret edilmemiştir. Ancak yaşadığı dönem ve şartları itibariyle mümkün olduğu için değerlendirmeye değer gözükmemektedir. Bununla birlikte isim benzerliği sebebiyle başka bir eserle karıştırılmış olabilir. Zira Kutbuddin er-Râzî'nin (v. 766/1365) *Levâmiu'l-Envâr fî şerhi Metâlii'l-Envâr fil-Mantuk* adıyla Sirâceddin Urmevî'ye (682/1283) ait bir mantuk kitabını şerh ettiği bilinmektedir.⁴⁷

2. Bedreddin Tüsterî eş-Şâfiî (v. 732/1332), *Kâşifu'l-Esrâr 'an me'âni Tavâlii'l-envâr*

Bedreddin Muhammed b. Es'ad Yemenî Tüsterî, *Kâşifu'l-Esrâr 'an me'âni Tavâlii'l-envâr* adıyla 707/1300 yılında bir şerh yazmıştır.⁴⁸ Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonunda 34 Fa 381 arşiv numaralı bir nüsha mevcuttur. Bu eserin Kahire'de Ma'hedu'l-Mahtutâtî'l-Arabiyye'de (nr. 185) ve Bağdat'ta Mektebetü'l-Mathefu'l-İrâkî'de (nr. 3630) bir nüshası mevcuttur.⁴⁹ Bu nüshanın yine Tüsterî'ye ait *Hallu Akdi Matâlibi'l-Envâr fil-Mantuk lil-Urmevî* adlı eserle karışma ihtimali vardır. Zira Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*'da Tüsterî'nin *Tavâli* şerhinden bahsetmez ve bu eseri 707/1300 yılında yazdığını belirtir.⁵⁰ Ancak *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de Tüsterî'nin iki şerhi de ayrı ayrı zikredilmiştir.⁵¹

3. Fergânî el-İbrî (v. 743/1342), *Şerhi Tavâlii'l-envâr min Metâlii'l-Enzâr*

Tebrîz kadısı Burhân Ubeydullâh b. Muhammed el-Fergânî el-İbrî, bu şerhi Şihabüddin Mübarek Şah için telif etmiştir.⁵²

Eserin Anadolu'nun farklı kütüphanelerinde birçok yazma nüshası vardır. Bunlar;

- Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde 37 Hk 3066 arşiv numaralı 806/1403 yılında İshak b. Ali Bali Kangirî tarafından istinsah edilmiş bir nüsha mevcuttur. Söz başları kırmızı ve İran işidir. Müstensih Timurlenk'in Ankara'ya gelişinin ikinci yılında yazdığını belirtmiştir. Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr* adlı eserinin şerhidir. Kitapta Münire Medresesi'nden geldiğini belirten bir not vardır. Ayrıca 37 Hk 725 arşiv numaralı 840 (1436) yılında Bursa'da istinsah edilmiş bir nüsha daha mevcuttur. Bunun gibi 37 Hk 2604 arşiv numaralı 846 (1442) yılında istinsah edilmiş bir nüsha da vardır.

46 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs-Fihrisu Mahtutât fî'l-Mektebet fî'l-Âlem*, c. 76, s. 13.

47 Zirikî, *A'lâm*, c. 7, s. 38.

48 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 148; Zirikî, *A'lâm*, c. 6, s. 32, 33.

49 Bu eserin el yazma nüshalarına bu siteden ulaşılabilir: erişim: 25.05.2015, <http://41.32.191.214/cgi-bin/koha/opac-ISBDdetail.pl?biblionumber=29160>
<http://41.32.191.214/cgi-bin/koha/opac-ISBDdetail.pl?biblionumber=39173>

50 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1715.

51 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 148.

52 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

- Balıkesir İl Halk Kütüphanesinde 10 Hk 1166/1 arşiv numaralı 833/1429 yılında Halil b. Nuh b. Yusuf tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

- Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde 16 Or 780 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. Orhan Gazi Camii Kütüphanesi'nin 1301/1884 tarihli mührü ile Ahmed Vefik Paşa'nın 1273/1857 tarihli teftiş mührü de yer alır.

- Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde iki nüsha bulunmaktadır. 05 Ba 559 arşiv numaralı 898 (1492) yılında istinsah edilmiş nüsha, Sultan II. Bayezid vakfı iken, 05 Ba 571/1 arşiv numaralı 827/1424 yılında istinsah edilmiş nüsha ise Emirzâde Abdülatif Efendi'nin vakfidir.

- Ankara Milli Kütüphane'de 50 Or His 68 ve 06 Hk 1103 arşiv numaralı iki nüshası mevcuttur. Birinci nüsha 846/1442, ikinci nüsha 855/1450 yılında istinsah edilmiştir. Ayrıca 50 Damad 199 arşiv numaralı bir nüsha daha mevcuttur.

- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 32 Şarki 82, 07 El 2776 ve 15 Hk 242 arşiv numaralı üç nüsha bulunmaktadır.

- Manisa İl halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 6719 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. Eser Şihabuddin Mübarekşah için yazılmıştır. Aynı kütüphanede 45 Ak Ze 144 arşiv numaralı Mahmûd b. Ali b. Mahmûd er-Razi tarafından istinsah edilmiş bir nüshası daha mevcuttur. Eserde Zeynel b. Hacı Ali'nin vakıf mührü vardır. Ayrıca 45 Hk 5567 arşiv numaralı bir nüsha daha mevcuttur. Ayrıca 45 Hk 870 arşiv numaralı 814/1411 yılında istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 19 Hk 946 arşiv numaralı bir nüsha bulunmaktadır. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde 43 Ze 799 arşiv numaralı bir nüshası vardır.

4. Şemseddin Mahmûd el-İsfahânî (v. 749/1358), *Metâliu'l-Enzâr Şerhü Tavâli'i'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*

Şâfiî Eş'arî âlimlerinden Şemseddin Ebu's-Senâ Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî'nin yazdığı bu şerh, ilim talebelerinin tercih ettiği en meşhur şerhtir.⁵³ el-İsfahânî, bu şerhi Memlûklü Sultanı Melik Nasır Muhammed b. Kalâvûn (v. 741/1341) için yazmıştır. İbn Teymiyye (v. 728/1328) bu kişiyi övmüş, onu işitince etrafındakilere şöyle demiştir: “Susun, bu faziletli insanın kelâmını işiteyim. Bu beldeye bunun gibi bir âlim gelmemiştir”.⁵⁴ Bu şerhe birçok âlim hâşiye yazmıştır. Bunlardan Seyyid Şerif Cürçânî hâşiyesi Osmanlı medreselerinde en makbul eserdir.⁵⁵

Bu şerhin çeşitli nüshaları bulunmaktadır.

53 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. 2, s. 409.

54 Yusuf b. İlyân b. Musa Serkîs, *Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabiyye vel-Muarrabe*, Mısır: Matbatu Serkîs, 1346/1928, c. 2, s. 454.

55 Bu şerh ve hâşiye birkaç kez (Hulusi Efendi Matbaası, 1887; Dersaadet: Şirket-i Alemiyye, 1305/1888) matbu olarak yayınlanmıştır.

- İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde 07 Tekeli 173 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. İstanbul Millet Kütüphanesi'nde 34 Fe 1877/2 arşiv numaralı bir nüshası vardır.

- Ankara Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 9441 arşiv numaralı bir nüsha mevcuttur. Ayrıca 06 Mil Yz A 6982 arşiv numaralı bir nüsha daha mevcuttur. Sayfa kenarları açıklamalıdır, yapraklar nem lekeliidir.

- Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde 21 Hk 22 arşiv numaralı 707/1307 yılında Mahmûd b. Ali tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

- Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi'nde 42 Yu 7390 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. Ayrıca 42 Yu 6967 arşiv numaralı 874/1470 yılında istinsah edilmiş bir nüshası ile 42 Yu 715 arşiv numaralı bir nüshası vardır. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 42 Kon 2911 arşiv numaralı bir nüsha da mevcuttur.

- Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde 37 Hk 1245 arşiv numaralı 898/1492 yılında Halil b. Kumarî tarafından istinsah edilen bir nüshası mevcuttur.

- Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde 43 Ze 771 /2 arşiv numaralı 882/1478 yılında Mehmed b. Hacı Ahmed tarafından istinsah edilmiş bir nüshası vardır. Ayrıca 43 Ze 302 arşiv numaralı bir nüsha daha mevcuttur.

Bu şerhin önemli haşiyeleri ise şunlardır:

a. Seyyid Şerif Cürcânî, *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fi Şerhi Tavâlii'l-envâr* Mahmûd el-İsfahânî'nin şerhi Cürcânî'nin hâşiyesi ile birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵⁶ Bundan dolayı Anadolu kütüphanelerinde birçok nüshası vardır. Bu şerh ve hâşiye 1428/2008 yılında Dâru'l-Kütübî tarafından Kahire'de basılmıştır.

b. Ebu'l-Kâsım b. Ebibekir el-Leysi es-Semerkandî (v. 888/1483), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fi Şerhi Tavâlii'l-envâr*⁵⁷

Suudî Arabistan Riyad şehrinde Merkezi'l-Melik Faysal lil-Buhûs ve'd-Dirâdetil-İslâmiyye'de (nr. ب 8645-8649) bir nüsha mevcuttur.⁵⁸

c. Hocazâde Muslihiddin Bursevî el-Hanefî (v. 894/1488), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fi Şerhi Tavâlii'l-envâr*⁵⁹

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa (nr. 1597) ve Hüsrev Paşa'da (nr. 122) içeriği birbirinden farklı iki nüsha bulunmaktadır.⁶⁰

56 Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâliu'n-Envâr", *DİA*, 2011, c. 40, s. 181.

57 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

58 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 114, s. 413.

59 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c. 2, s. 433.

60 Saffet Köse, "Hocazade Muslihuddin Efendi", *DİA*, c. 18, s. 209.

d. Yusuf b. Hüseyin Kirmastî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fî Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi'nde 869/1464 yılında istinsah edilen bir nüsha vardır.

e. Efdalzade Hamîdüddin Efendi (v. 909/1503), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fî Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Hamiduddin b. Efdaliddin Ali Hâkânî Hüseyinî'nin yazmış olduğu bu haşiye İbn Efdal'ın hâşiyesi olarak meşhur olup özellikle arazlar konusunda makbul bir eserdir.⁶¹ Özellikle bu konuyu izah etmek için yapılmış bir çalışma olabilir.

Anadolu kütüphanelerindeki nüshaları ise şunlardır:

- İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda 34 Ae Arabi 1279/1 ve 2 arşiv numaralı, 873 (1468) yılında Ali b. Murad tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur. Atf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi'nde 34 Atf 1261 arşiv numaralı bir nüshası da mevcuttur.

- İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde 34 Sü-Hü 449/4 ve 34 Sü-Hü 449/5 arşiv numaralı iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha 947/1539 yılında istinsah edilmiştir. Abdülvahhab b. Hassan'ın mülkiyet, Süleyman b. Yusuf'un zat mühürü, Müderris Feridun'un vakıf kaydı vardır. Ayrıca 28 hk 3597 arşiv numaralı 952/1544 yılında Mehmed oğlu Abdullah tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 15 Hk 199/1 arşiv numaralı 921/1514 yılında İstanbul'da istinsah edilmiş bir nüsha vardır.

- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 19 Hk 1057 arşiv numaralı 934/1527 yılında istinsah edilmiş bir nüsha vardır. Ayrıca 19 Hk 4119/1 arşiv numaralı 994/1585 yılında istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

- Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 2038/6 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur. Ayrıca 45 Hk 871 arşiv numaralı 983 (1574) yılında istinsah edilmiş bir nüshası bulunmaktadır.

f. Muslihiddin Lârî (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fî Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Tam adı Muslihiddin Muhammed b. Salâhuddîn el-Lârî olup Şâfiilikten Hanefiliğe geçmiş ve Diyarbakır kadılığı yapmıştır.⁶² Ankara İl Halk Kütüphanesi'nde 06 Hk 1943 arşiv numaralı Dimaşk'ta istinsah edilmiş bir nüshası vardır.

61 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 4, s. 84.

62 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116

g. Kâdî Şemseddîn el-Bagâî Rüknuddîn (v. ?), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fi Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde 37 hk 2583 arşiv numaralı Dımaşk'ta istinsah edilmiş bir nüsha mevcuttur. Baş tarafı noksandır.

h. Muîn b. Hasan et-Tûnî (v. ?), *Hâşiye alâ Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Trabzon il Halk Kütüphanesi'nde 61 Hk 430 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur.

i. Mevlânâ İmâd (v. ?), *Hâşiye alâ Metâlii'l-Enzâr fi Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 19 Hk 5118 arşiv numaralı bir nüsha vardır.

İsfahânî'nin şerhine bir hâşiye yazan ancak nüshalarını tespit edemediğimiz diğer âlimler şunlardır: Mustafa Evhaduddin Yarhisârî (v. 911/1505),⁶³ Nuruddin b. Yusuf Basârî Kerz (v. 934/1527),⁶⁴ Maverâunnehir ve Horôsân âlimlerinden İsa-muddin İbrahim b. Muhammed el-İsferâyini (943/1536),⁶⁵ Ahmed b. Hayruddin İshak Hoca Hanefî,⁶⁶ Sârûsîdî⁶⁷.

5. Şemseddin Muhammed el-Âmilî (v. 750/1350), *Tenkîhu'l-Efkâr Şerhu Tavâlii'l-envâr*⁶⁸

Bu eserin *Lavâmii'l-Efkâr* adıyla Mısır Kütüphanesi'nde (nr. 2/40) bir nüshası mevcuttur.⁶⁹

6. Kutbuddin Râzî (v. 766/1365), *Şerhi Tavâlii'l-Envâr*

Muhammed Muhammed Kutbuddin Razi Tahtânî'nin bu şerhinin Suriye Dımaşk'ta Mektebetü'l-Umûmiyye'de 61/23 numarayla kayıtlı bir nüshası mevcuttur.⁷⁰

7. Hâcî Paşa Hızır b. Alî Aydınî Hanefî (v. 820/1417), *Mesâlikü'l-Kelâm fi Mesâili'l-Kelâm*

Hâcî Paşa Hızır b. Alî Aydınî, bu eseri şerhlerden ve muhakkiklerin eserlerinden istifade ederek hazırlamıştır. Bazı ifadeleri uzunca şerh ederken, bazı ifadeleri kısaltmıştır.⁷¹ Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde 21 Hk 217 arşiv numaralı 812/1409 yılında Yusuf b. İbrahim Karamanî tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur. Varak 1a'da Osman'a ve İbn Ebu Bekr Ahmedzade'ye ait 1201 tarihli temellük kaydı ve mührü vardır. Suudi Arabistan Riyad şehrinde Melik Faysal Kütüphanesi'nde

63 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 12, s. 243.

64 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

65 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, c. 1, s. 101.

66 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c. 1, s. 168.

67 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c. 2, s. 251.

68 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

69 İkrâm Bül'îş, "Tavâliu'l-Envâr min Metâii'l-Enzâr lil-İmam Nârriddin el-Beyzâvî", 28.05.2015, <http://www.achaari.ma/Article.aspx?C=5762>

70 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 34, s. 668.

71 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c. 1, s. 345.

Fb-2388 numaralı kayıtla Hacıpaşa adına *Tenviru'l-Metâli' li Şerhi Tavâliu'l-Envâr* adıyla bir şerh bulunmaktadır.

8. Molla Hüsrev (v. 885/1480), *Hâşiye alâ Tavâlii'l-envâr*⁷²

Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 864/2) bir nüshası mevcuttur.

9. Hemâmuddîn Gülnârî (v. ?), *Şerhi Tavâli'i'l-Envâr min Metâli'l-Enzâr*

Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 4848 arşiv numaralı 889/1483 yılında istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur. Nüshanın ilk sayfaları karışık yerleştirilmiş, bazı yaprakları da boş bırakılmıştır. Cafer b. Ahmed (Tire'de müderris) adına mülkiyet kaydı vardır. Ayrıca Londra'da British Museum'in içinde Hindistan Kütüphanesi'nde (nr. 432) *Hâşiye ala Tavâlii'l-envâr* adıyla bir nüshası da mevcuttur.⁷³

10. Muhammed b. İbrahim Hatipzâde Rûmî (v. 901/1495)

Suudi Arabistan Riyad şehrinde Melik Faysal Kütüphanesi'nde 01366 numaralı kayıtla bir hâşiye bulunmaktadır. Hatipzade'nin eseri bu kütüphanede üç farklı şekilde kaydedilmiştir. *Şerhu ala Tavâlii'l-envâr*, *Şerhu ala Şerhi Tavâlii'l-envâr*, *Hâşiye ala Şerhi Tavâlii'l-envâr*.⁷⁴

11. Muhammed b. Mûsâ et-Tâlişî (v. 905/1499'dan sonra), *Şerhi Tavâlii'l-envâr*

Muhammed b. Mûsâ et-Tâlişî'nin şerhinin Manisa il Halk Kütüphanesi 45 Hk 8189 arşiv numaralı bir nüshası bulunmaktadır. Varak 1a'da Ahmed b. Zeynüddîn'in mührü, Mehmet Harbî'nin ise mülkiyet kaydı vardır. Mehmet b. Sultan Mustafî adına da mülkiyet kaydı bulunmaktadır.

12. Celâluddin Süyûtî (v. 911/1505), *Hâşiye alâ Tavâliu'l-Envâr*

Celâluddin Abdurrahman b. Ebubekir Süyûtî'nin hâşiyesinin Ankara Milli Kütüphanesi'nde Tokat Müzesi'nde 60 Mü 7/1 arşiv numaralı bir nüshası vardır.

13. Celâleddîn Muhammed b. Esad ed-Devvânî (v. 918/1512), *Şerhi Dibâceti't Tavâli'i'l-Envâr*

Bu esere önemli bir şerh olup bazı âlimler tarafından bu şerhin üzerine uzun hâşiyeler yazılmıştır.⁷⁵ Bazı yazma nüshaları şunlardır:

- Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 1988/2 ve 45 Hk 6603/1 arşiv numaralı iki nüshası bulunmaktadır.

- Kastamonu il Halk Kütüphanesi'nde 37 Hk 576/2 arşiv numaralı 1140/1726 yılında Muhammed b. Osman Kumlavî tarafından istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur. Hacı Abdullah ve Hacı Mustafa'ya ait mülkiyet kaydı vardır.

- Suudi Arabistan Riyad şehrinde Melik Faysal Kütüphanesi'nde 29-11463 numaralı kayıtla bir şerh bulunmaktadır.

72 Yavuz, a.g.m., s. 181; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, c. 30, s. 254.

73 Merkezi Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 34, s. 663.

74 Merkezi Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 3, s. 910.

75 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

14. Muhammed b. Ömer el-Halebî (v. 850/1446), *Hâşiye alâ Tavâliu'l-Envâr*
Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 1941) bir nüshası mevcuttur.⁷⁶

15. Kâdî Zekeriyya el-Ensârî (v. 926/1519), *Levâmiu'l-Efkâr fi Şerhi Tavâliu'l-Envâr*⁷⁷

Kahire'de Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de (nr. 146) bir nüshası olduğu görülmektedir.

16. Mahmûd b. Nî'metullah Buhârî (v. 937/1540), *Şerhu Tavâliu'l-envâr*
Hindistan Patna şehrinde Budapeşte Kütüphanesi'nde 10/525 numarayla kayıtlı bir nüsha mevcuttur.⁷⁸

17. Deşteki Şirâzî (v. 948/1541), *Şerhu Tavâliu'l-envâr*

Mansur b. Muhammed b. İbrahim Deşteki Şirazi Hüseyinî'nin Suudi Arabistan Riyad şehrinde Merkez Kütüphane'de 167 numarayla kayıtlı bir nüshası mevcuttur.⁷⁹

18. Mîr Giyâsüddin Mansûr (v. 949/1542), *Şerhi Tavâliu'l-envâr lil-Beyzâvî*⁸⁰

Melik Suud Üniversitesi el yazma koleksiyonuna ait 298 ve 648 numarayla iki nüshası bulunmaktadır. Bu iki nüsha internet ortamında mevcuttur.⁸¹

19. Nihâyetü'l-Efkâr Şerhu Tavâliu'l-Envâr

Müellifi bilinmeyen bu şerh Ankara Milli Kütüphanesi'nde 06 Mil Yz B 834 arşiv numaralı bir nüshadır. Eser Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilmiştir. Sonunda bir sayfada Külliyyât-ı Ebû'l-Bekâ'dan nakiller olup toplam 285 varaktır. Ancak yapraklar nem dolayısıyla birbirine yapışmıştır.⁸²

20. Emîr Padişâh el-Buhârî (v. 987/1579), *Şerhi Tavâliu'l-envâr min Metâliu'l-Enzâr*

Muhammed Emîn b. Mahmûd Emîr Padişâh el-Buhârî'nin Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde 1056/1645 yılında istinsah edilmiş bir nüshası mevcuttur.

21. Molla Sadra Sadreddin Şirâzî (v. 1050/1640), *Hâşiye alâ Tavâliu'l-Envâr*

Kahire'de Ezher Kütüphanesi'nde (nr. 694) *Tavâliu'l-Envâr Hâşiyesi* olarak Molla Sadra'ya nispet edilmektedir.⁸³ Molla Sadra, Meşşâî, İşrâkî ve Ekberî

76 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Türâs*, c. 110, s. 227.

77 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

78 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Türâs*, c. 34, s. 672.

79 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Türâs*, c. 34, s. 671.

80 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

81 Bu iki eserin İnternet ortamında pdf.si mevcuttur: 24.05.2015,

<http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m014241.pdf>

<http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m014037.pdf>

82 Merkezü Melik Faysal, *Hazânetu't-Türâs*, c. 34, s. 669.

83 İkrâm Bül'îş, "Tavâliu'l-Envâr min Metâliu'l-Enzâr lil-İmam Nârriddin el-Beyzâvî", (28.05.2015)

<http://www.achaari.ma/Article.aspx?C=5762>

düşünce ekollerini mezceden İranlı bir filozoftur.⁸⁴ Bu açıdan bu çalışması dikkate değerdir.

22. Saçaklızâde Muhammed el-Maraşî (v. 1145/1732), *Neşriü't-Tavâli' fî'l-Kelâm*

Saçaklızade Muhammed Marâşî, Osmanlı medrese eğitim sistemi üzerine olan çalışmaları ile ünlüdür. Yazmış olduğu risale ve eserleriyle Osmanlı'da önemli bir şahsiyet olmayı başarmış, Aliyyu'l-Kârî (ö. 1014/1605) gibi selefi görüşlere meyleden Hanefî-Mâturîdî bir âlimdir. Şam şehrine giderek devrin ünlü din âlimi ve müderrisi büyük mutasavvıf Abdulganî Nablûsî'den (1641-1730) yüksek ilimler okuyarak icazet alarak memleketine dönmüştür. Burada ayrıca Nablûsî'den hilafet de alarak tarîk-i Kâdiriyye ve Nakşibendiyye'nin erkânı üzerine yetişmiş ve zâhiri ilimlerin yanında batınî ilimleri de almıştır.⁸⁵

Saçaklızâde *Tavâli'î'l-Envâr*'da gereksiz gördüğü felsefi izahları ve delilleri çıkartarak özetlemiş ve *Şerhu'l-Mevâkıf*tan ve *Tavâli'î'l-Envâr* şerhlerinden yararlanarak şerhini yazmıştır. Kitabı hazırlarken genç talebeleri gözeterek ayrıntılı izahlarda bulunmuştur.⁸⁶ *Tertîbü'l-Ulûm* adlı eserde kelâmı meşguliyetten tövbe ettiğini belirten Saçaklızâde, *Neşriü't-Tavâli'*in nüshalarını toplayıp yakmak istediğini, arkasında kelâmı ilgili tek bir eserinin kalmamasını çok arzuladığını, ancak bunu gerçekleştiremediğini ifade eder.⁸⁷ Birçok el yazma nüshası bulunan *Neşru't-Tavâli*, Muhammed Yusuf İdris tarafından tahkiki yapılmış ve Dâru'n-Nûri'l-Mübîn tarafından 1432/2011 yılında basılmıştır. Muhakkik, kendisinden önce basılmış üç tahkikin yanı sıra iki el yazma eseri de incelediğini belirtmiştir.

23. el-Kazabâdî (v. 1163/1749), *Metâli'u'l-Enzâr fî Şerhi Tavâli'î'l-Envâr*

Ebû'n-Nâfi Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Kazabâdî'nin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 19 Hk 274/3 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur.

24. Muîniddîn Hasan b. Muhammed et-Tûnî, *Şerhü Tavâli'î'l-envâr min Metâli'î'l-Enzâr*

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 44 Dar 665/4 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur.

84 Alparslan Açıkgöç, "Molla Sadra", *DİA*, 2005, c. 30, s. 259.

85 Haşim Albayrak, *Saçaklızadeler*, İstanbul: Babıali Kitaplığı, 2009, s. 63, 75.

86 Saçaklızade, *Neşru'Tavâli'*, thk. Muhammed Yusuf İdris, Ürdün: Dâru'n-Nûri'l-Mübîn, 1432/2011, s. 33.

87 Tahsin Özcan, "Saçaklızade Mehmet Efendi", *DİA*, 2008, c. 35, s. 369.

25. İbn Şeyh el-Arabîyye el-Mevsilî (v. ?), *Şerhü Tavâli'i'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*⁸⁸

İbn Şeyh el-Arabîyye Rüküddîn Ebûl-Hasan Alî el-Hâdisî el-Mevsilî'nin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 869 arşiv numaralı bir nüshası mevcuttur.

26. Kara Çelebî Mehmed Tirevî (v. ?), *Metâli'u'l-Enzâr fi Şerhi Tavâli'i'l-envâr*

Ankara Milli Kütüphanesi'nde 03 Gedik 17880 arşiv numaralı bir nüshası vardır.

27. Abdulkerim (v. ?), *Şerhü Tavâli'i'l-envâr min Metâli'i'l-Enzâr*

Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi Safranbolu İzzet Paşa Koleksiyonu'nda yaprakları ıslanmış, lekeli ve kurt yenikli bazı yaprakları tamir edilmiş bir nüshası bulunmaktadır.

28. Yusuf el-Hallâc (v. ?), *Şerhü Tavâli'i'l-Envâr*

Yusuf el-Hallac, Teftâzânî'den sonra yaşamıştır.⁸⁹ Cezayir'de Mektebetü'l-Vataniyye'de 622 numarayla kayıtlı bir nüshası mevcuttur.⁹⁰

29. Hüseyin el-Mebyezi Yezîdî (v. ?), *Şerhü Tavâli'i'l-Envâr*

Suudi Arabistan Medine şehrinde Arif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr. Tevhid 48) bir nüsha mevcuttur.⁹¹

30. Süleyman el-Abd eş-Şibrâvî (v. 1325/1925), *Yâniu'l-Ezhâr Muhtasarü Tavâli'i'l-envâr fi İlmi'l-Kelâm*

Ezher müderrislerinden Süleyman el-Abd eş-Şibrâvî, *Tavâli'u'l-Envâr*'ı telhis ederek, Şemseddin İsfahânî'nin şerhinden, Teftâzânî'nin *Tehzib*'inden ve *Şerhu'l-Makâsıd*'ından istifade ederek sade bir ifade ile güzel bir çalışma hazırlamıştır.⁹² Mısır'da Matbaatu Hindiyeye tarafından basılmıştır.

Tavâliu'l-Envâr'a şerh yazdığı kaydedilip nüshalarına ulaşamadığımız âlimler ise şunlardır: İbnu's-Şeyh Uveyne olarak meşhur Ali b. Hüseyin Zeynuddin el-Mevsilî Şâfiî (v. 755/1355);⁹³ Şii âlimlerden Nasıruddin Ali b. Muhammed el-Kâşî (v. 755/1355);⁹⁴ Muhammed b. İbrahim Zencânî Şâfiî (v. 761/1360); Celâlî olarak meşhur olan Zeynuddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kazvîni Şâfiî (v. 836/1433) de bir şerh yazmıştır;⁹⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Besâtî Mısırî Maliki

88 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İdâhu'l-Meknûn*, c. 4, s. 87; a.mlf., *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 345, 574, 649; c. 2, s. 193, 409, 433; Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâliu'n-Envâr", *DİA*, 2011, c. 40, s. 181.

89 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 2, s. 1116.

90 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 34, s. 666.

91 Merkezu Melik Faysal, *Hazânetu't-Turâs*, c. 72, s. 644.

92 Süleyman el-Abd eş-Şibrâvî, *Yâniu'l-Ezhâr Muhtasar Tavâli'i'l-envâr fi İlmi'l-Kelâm*, Mısır: Matbaatu Hindiyeye, Tsz, s. 2, 3.

93 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 720.

94 Ömer b. Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, tsz, c. 7, s. 236.

95 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl ale Keşfiz-Zunûn*, Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsil-Arabî, Ts., c. 4, s. 87; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 529.

(v. 843/1440) *Nüketü ale Tavâliu'l-Envâr lil-Beyzâvî* adıyla bir şerh yazmıştır;⁹⁶ Ömer b. Muhammed el-Kalşânî Tunusî Mağribî (v. 848/1444);⁹⁷ Muhammed b. Şihab el-Havâfî Hanefî (v. 852/1448);⁹⁸ Hüseyin b. Muiniddin el-Mîbezi (v. 870/1465); Şihabuddin Ahmed b. Yusuf el-Haskefi Halebî eş-Şâfiî (v. 895/1490);⁹⁹ Muhammed Muhyiddin Rumî Muderris Tabelbâz Hanefî (v. 906/1500) *Şerh alâ Tavâliu'l-Envâr lil-Beyzâvî* adıyla bir şerh yazmıştır;¹⁰⁰ Nureddin b. Yusuf Sangürz Efendi (v. 934/1502); İshak Hoca Ahmed b. Hayruddin Rûmî Hanefî (v. 1120/1710) *Tavâliul-Envâr*'a bir hâşiye yazmıştır;¹⁰¹ Ahmed b. Yusuf es-Senedî el-Hasankeyfî.¹⁰²

Sonuç

Kâdî Beyzâvî, felsefî cereyanlara karşı Fahreddin er-Râzî ve Âmidî gibi felsefî kelâmın ifade gücüyle İslâm'ın Ehl-i sünnet müdafaasını yapan ender şahsiyetlerden biridir. İslâm'ı, felsefenin argümanları ile de nasıl savunulabileceğini göstermesi açısından diğer felsefî kelâm metinleri gibi ilgi görmüştür. Beyzâvî'nin bu alanda yazdığı *Tavâliu'l-Envâr*, felsefî kelâmın en güzel muhtasar eseri olarak kabul edildiği için üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.

İnsan bilgisi, fizik ve metafizik hakkında aklımızda ve kalbimizde oluşan düşünce ve duyu algılarıdır. Mantık ve usul ilmüne duyulan ihtiyaç ise insanı şeytânî ve nefsânî dürtülerin saptırmasından korumaktır. Usûlü'd-din'de bilgi elde etmenin üç temel yolu; beş duyu, akıl ve haberi sadıktır. Beyzâvî'nin kitabını üç kısma ayırması bu üç delil kuralına bağlılığını göstermektedir. Felsefî kelâm, geleneksel kelâmda toprağa atılan usûlü'd-din tohumların yeşermesidir. İslâm âlimleri beş duyu ile ontolojinin; akıl ile mantık ve epistemolojinin, haber-i sadık ile teolojinin temel meselelerini izah etme imkânı bulmuşlardır.

Üç usul hissiyyât, akliyyât ve sem'îyyât şeklinde de ifade edilebilir. Birinci bölümde hissedilen âlem, ikinci bölümde akliyyât ile ispat edilen Allah'ın varlığı ve sıfatları, üçüncü bölümde sem'îyyât ile nebinin dünya ve ahirete dair getirdiği haberler konu edilmektedir. Beyzâvî birinci bölümde hissedilen ve mümkün olan ontolojik âlemi gözlem sonucunda elde edilmesi gereken sahil algıyı temele alarak, ikinci bölümde zarûrî veya kesbî olarak akledilen vacip Varlığın zâtı, sıfatları ve fiillerine dair bilgiyi ve inancı ispatlamaya çalışmaktadır. Üçüncü bölümde ise sem'îyyât ile kişinin mükellef olmasını sağlayan talimatların ulaştırılmasıyla yeryüzü

96 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn* c. 2, s. 1116; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 192, 193.

97 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 793.

98 Celaleddin Suyûtî, *Nazmu'l-Akyân fi A'yâni'l-A'yân*, thk. Filib Hetti, Beyrut: Mektebetul-İlmiyye, Tsz, s. 149.

99 Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 2, s. 210.

100 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn* c. 2, s. 1116; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, c. 10, s. 103. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 2, s. 223.

101 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, c. 1, s. 168.

102 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn* c. 2, s. 1116.

halifelîği ve ahiret hesabı konusundaki teklif üzerinde durulmuş olmaktadır. Bu aynı zamanda insanın hayat akışının üç safhasını temsil eder. Çocukken beş duyu ile elde edilen bilgiler, daha sonra elde edilen bu bilgilerin doğrusunu yanlışından ayıracak temyiz kabiliyeti olan akıl ile dünyevi sorumluluklar başlar. İlâhî hitaba müsait olacak buluş ile uhrevî sorumluluklar da eklenmiş olur.

Meşşâî ve İsrâkî felsefenin temel sorunu akıl yürütmeye ve keşfe dayanarak vahiy metninin zahirini yok sayan veya değersizleştiren tevillerdendir. Beyzâvî bunu iyi bildiği için felsefi kelâm anlayışı ile getirdiği teviller yanında kelâmın hatta kimi zaman selefin itikâdî meselelerdeki kabullerini savunmaktan geri durmamıştır. Bundan dolayı felsefi kelâm, kelâmî ve i'tikâdî meseleleri felsefi tevillere kurban eden bir anlayışla değil, selefin i'tikâdî meselelerinin ve mütekezzimîn izahlarının entelektüel seviyede felsefi cereyanlara karşı savunmasından medrese geleneğinde ilgi görmüştür. Bugün de yapılması gereken şeylerden biri de lafız-mana tutarlılığını dengeleyerek, itikatta itidali muhafaza etmeyi hedefleyen bir usulü geliştirmektir. Bundan dolayı *Tavâliu'l-Envâr* gibi felsefi kelâm metinlerine ihtiyaç vardır.

Osmanlı'da *Tavâliu'l-Envâr* Literatürü

Veizir HARMAN

Özet

Felsefi kelâmı temsil eden en önemli muhtasar eser olan "*Tavâliu'l-Envâr*" uzun süre Osmanlı ilim çevresinde vazgeçilmez eserler arasındaki yerini korumuştur. Eserin yazarı olan Beyzâvî, felsefi kelâm eserlerindeki tespitlerden de istifade etmiştir. Beyzâvî bu alandaki bilgileri özetlemiş ve ilim ehlinin hizmetine sunmuştur. Bu çalışmada *Tavâliu'l-Envâr*'ı kısaca tanıtmaya ve Osmanlı'da ilmî çevrelerdeki vazgeçilmez yerini göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Beyzâvî, *Tavâliu'l-Envâr*, Şerh, Hâşiye.

Tavâliu'l-Envâr Literature in the Ottoman Period

Veizir HARMAN

Absract

For a long time, *Tavâli al-Anwar* has retained its position as the most concise work representing philosophical theology in the Ottoman scholarly tradition. The author, Baydawi has benefited from the findings in works of philosophical theology in the process of compiling his work. He has summarized accumulated information in this field and presented it for the use of scholars. This work aims to briefly introduce *Tavâli al-Anwar* and to show its indispensable status in the Ottoman scholarly circles.

Keywords: Ottoman, Baydawi, *Tavâli al-Anwar*, Sharh, Gloss.

